

14. Symonenko H. H. Stan avtonomnoyi rehulyatsiyi sertsevoyi diyal'nosti v studentiv NMU / H. H. Symonenko // Mizhnarodnyy nevrolohichnyy zhurnal. – 2016. – № 4. – S.60-65.
15. Satchell P. M., Seere C. P. Evoked skin sympathetic nerv responses in man. J. Neurology Neurosurgery Psychiatry 1990; 50:8:1015-1021.
16. Schwallen S. Peripherautonomepotentiale (PAP) in der neurologischen diagnostic. EvozierterPotentiale in klinik und Praxis. J. Joerg, H. Hielsche (eds.). Berlin, Heidelberg:Springer-Verlag 1993; p. 270-282.

УДК 796.011.3 – 057.875 : 372.55

ВИВЧЕННЯ СТАНУ РОБОТИ З ТУРИЗМУ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ м. ЗАПОРІЖЖЯ

Чиженок Т.М., Коваленко Ю.О.

69063, Запорізький національний університет, вул. Жуковського 66, м. Запоріжжя, Україна

Розглянуто проблему організації роботи з оздоровчого туризму в загальноосвітніх школах. Проаналізовано зміст навчального матеріалу з туризму в шкільних програмах різних років для учнів 5-9 класів загальноосвітніх шкіл. Досліджено, що залишаються мало вивченими питання оцінки знань учнів, забезпеченість навчальних закладів туристським спорядженням, а також стан організації туристської роботи в загальноосвітніх школах взагалі. Дід час дослідження здійснили аналіз змісту навчального матеріалу шкільної програми з варіативного модуля «Туризм». Методом анкетування визначено рівень знань школярів з питань туризму. Вивчено наявність туристського спорядження в загальноосвітніх школах м. Запоріжжя, з переліком обладнання в шкільній програмі з фізичної культури, необхідного для вивчення модуля «Туризм». Результати дослідження свідчать, що більшість учнів загальноосвітніх шкіл виявили низький рівень спеціальної теоретичної підготовки з туризму. Анкетування вчителів фізичної культури 10-ти загальноосвітніх шкіл м. Запоріжжя підтвердило також недостатню теоретичну підготовку з туризму. Наявна кількість туристського обладнання у школах м. Запоріжжя не відповідає стандартним нормам, передбаченим шкільною програмою з варіативного модуля «Туризм».

Ключові слова: загальноосвітня школа, туризм, шкільна програма, спеціальне обладнання.

ИЗУЧЕНИЕ СОСТОЯНИЯ РАБОТЫ ПО ТУРИЗМУ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ г. ЗАПОРОЖЬЯ

Чиженок Т.М., Коваленко Ю.А.

69600, Запорожский национальный университет, г. Запорожье, ул. Жуковского, 66, Украина

visnik_znu@ukr.net

Рассмотрена проблема организации работы по оздоровительному туризму в общеобразовательных школах. Проанализировано содержание учебного материала по туризму в школьных программах разных лет для учащихся 5-9 классов общеобразовательных школ. Доказано, что остаются мало изученными вопросы оценки знаний учащихся, обеспеченность учебных заведений туристским снаряжением, а также состояние организации туристской работы в общеобразовательных школах вообще. В ходе исследования провели анализ содержания учебного материала школьной программы по вариативного модуля «Туризм». Методом анкетирования определен уровень знаний школьников по вопросам туризма. Изучено наличие туристского снаряжения в общеобразовательных школах г. Запорожья, согласно перечню оборудования в школьную программу по физической культуре, необходимого для изучения модуля «Туризм». Результаты исследования свидетельствуют, что большинство учащихся общеобразовательных школ, показали низкий уровень специальной теоретической подготовки по туризму. Анкетирование учителей физической культуры 10-ти общеобразовательных школ Запорожья подтвердило также недостаточную теоретическую подготовку по туризму. Имеющееся количество туристского оборудования в школах г. Запорожья не соответствует стандартным нормам, предусмотренным школьной программой по вариативному модулю «Туризм».

Ключевые слова: общеобразовательная школа, туризм, школьная программа, специальное оборудование.

STUDY STATUS OF WORK ON TOURISM IN SECONDARY SCHOOLS ZAPOROZHYE

Chizhenok T., Kovalenko Y.

69600, Zaporizhzhya national university, Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine

The problem of organizing the work of health tourism in general education schools. A content analysis of educational material on tourism in the various school programs for 5-9 year classes of secondary schools. It is proved that remain poorly understood issues of student assessment, provision of educational institutions hiking gear, as well as state tourism organization working in secondary schools in general. The study analyzed the content of the material on the curriculum of variable module «Tourism». The method of the survey determined the level of knowledge of students on tourism. Studied the presence of tourist equipment in secondary schools of Zaporozhye, according to the list of equipment in the school curriculum on physical training required for the study module «Tourism». The findings suggest that the majority of secondary school students showed a low level of the special theoretical training for tourism. Questioning physical education teachers 10 schools. Zaporozhye also confirmed the lack of theoretical training on tourism. The existing number of tourist facilities in schools of Zaporozhye does not meet the standard norms stipulated by the curriculum of variable module «Tourism».

Key words: general education school, tourism, school program, special equipment.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Туризм є невід'ємною складовою загально-державної системи фізичної культури та спорту і спрямований на зміцнення здоров'я, розвиток фізичних, морально-вольових та інтелектуальних здібностей учнів через залучення їх до участі у спортивних походах різної складності та змаганнях з техніки спортивного туризму [1].

Оздоровче, культурно-пізнавальне і виховне значення туризму важко переоцінити, дуже важливо, щоб туризм, який представлений у базовій фізичній культурі як шкільний, постійно розвивався і відігравав провідну роль у вихованні школярів засобами туризму.

Процес фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл повинен забезпечувати належну підготовленість школярів, широко застосовуючи засоби туризму [2]. Однак з аналізу літературних джерел можна зробити висновок, що можливості туризму в навчально-виховному процесі використовуються не повною мірою [3, 4]. Заняття з туризму можна проводити з дітьми усіх вікових груп. У фізичному вихованні учнів застосування засобів туризму включає різні за змістом види туристської підготовки: теоретичну, фізичну і психологічну. Туристичні походи та подорожі розглядаються як засіб всебічного і гармонійного розвитку особистості, як важлива складова здорового способу життя.

Автори відмічають [5-10] вплив на організм одноденних та багатоденних походів різного спрямування – оздоровчі, пізнавальні, спортивні, їх місце в поліпшенні розумової та фізичної дієздатності школярів у навчальному році, наводять переконливі дані про позитивний вплив системи туристських заходів на стан здоров'я школярів, їхню успішність, фізичні кондиції.

Говорячи про значення туризму, В.Н. Селуянов [7] теоретично обґрунтував положення про те, що засобами туризму можна досягнути не тільки фізичного, а й розумового, морального, естетичного розвитку учнів.

Відомо, що туристські заходи мають спільний рефлексорний вплив і виявляють різнобічний фізіологічний вплив на організм учнів, внаслідок чого виникають місцеві і загальні реакції, у яких беруть участь усі органи і системи [8].

Зміни виникають у фізичному і психічному стані школярів під час походів, можна розглядати як специфічні реакції організму, що забезпечують більш тонке пристосування рухових функцій до впливу фізичних навантажень, а супутні їм зміни в розумовій дієздатності враховуються як неспецифічні реакції в розвитку процесу адаптації, на що вказують

Радченко В.І. [9-13] і ряд інших дослідників, що вивчали вплив різноманітних фізичних вправ на організм школярів. Тож постійне перебування під впливом фізичних навантажень в туристичних походах, сприяє оптимальній роботі практично всіх систем організму школярів.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблема туристичної діяльності в загальноосвітніх школах України досліджувалися багатьма авторами [5-8], але актуальними залишились питання, які пов'язані з вивченням навчального матеріалу з туризму в шкільних програмах та його реалізацією в навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладах. Це все пов'язане з низьким науковим і методичним рівнем, недостатністю належної матеріально-технічної бази, низьким рівнем підготовки вчителів і недостатньою кількістю годин, які відведені на вивчення туризму [9, 10].

Аналіз змісту навчального матеріалу з туризму в шкільних програмах різних років (2001, 2005 та 2009) для учнів 5-9 класів загальноосвітніх шкіл показав, що зміст не повною мірою забезпечує оцінку технічної підготовленості учнів, зокрема з таких важливих етапів, як «підйом і спуск спортивним способом» [12, 13].

Дослідження оцінки знань учнів, забезпеченість навчальних закладів туристським спорядженням, а також стан організації туристської роботи в загальноосвітніх школах взагалі залишається мало вивченим.

ФОРМУЛЮВАННЯ МЕТИ СТАТТІ

Мета дослідження – вивчення стану роботи з туризму як одного з компонентів шкільної програми в загальноосвітніх школах м. Запоріжжя.

Досягнення поставленої мети здійснювалося шляхом вирішення таких завдань дослідження:

1. Оцінити рівень теоретичних знань з туризму в учнів V-IX класів і тих, хто займаються в секції з туризму.
2. Визначити рівень теоретичної підготовки вчителів фізичної культури з питань організації туристської роботи в школі.
3. З'ясувати наявність туристського спорядження в загальноосвітніх школах м. Запоріжжя.

Для реалізації мети та вирішення завдань використовувалися такі методи дослідження:

1. Узагальнення даних науково-методичної літератури з теми дослідження, яке показало, що у справі формування фізичного здоров'я, організації активного відпочинку і відновлення організму є заняття туризмом. В загальноосвітніх програмах з фізичного виховання для всіх видів загальноосвітніх навчальних закладів, туризм представлений як засіб оздоровлення, підвищення рівня рухової активності, активного відпочинку, екологічного виховання учнівської молоді.

Проблема організації туристської діяльності в загальноосвітніх школах України розглядалась багатьма авторами (2,4-8), але актуальними залишаються питання, які пов'язані із засвоєнням навчального матеріалу з туризму у школах і його реалізацією в навчально-виховному процесі.

2. Аналіз змісту навчального матеріалу шкільної програми з варіативного модуля «Туризм» (2009 р.).
3. Метод анкетування, який проводився за допомогою анкет, які були розроблені для учнів загальноосвітніх шкіл і вчителів фізичної культури м. Запоріжжя з метою визначення рівня знань з питань туризму.

Для активного опитування учнів загальноосвітніх шкіл на основі навчального матеріалу з туризму шкільної програми з фізичної культури були включені 12 запитань.

4. Вивчення наявності туристського спорядження в загальноосвітніх школах м. Запоріжжя проводилось згідно переліку обладнання в шкільній програмі з фізичної культури, необхідного для вивчення модуля «Туризм» (2009) [14, 37].

5. Методи математичної статистики.

Обробка отриманих результатів дослідження проводилась у визначенні відсотків (анкетні дані учнів, вчителів фізичної культури, наявності туристського спорядження та обладнання в загальноосвітніх школах).

У дослідженні приймали участь 270 учнів, 10 вчителів загальноосвітніх шкіл № 12, 101, 68, 35, 65, 78, 4, 60, 32, 103, м. Запоріжжя та 28 учнів які відвідували шкільну секцію туризму.

Рівень теоретичної підготовки вчителів фізичної культури, стан туристської роботи в школі та наявність туристського спорядження в загальноосвітніх школах м. Запоріжжя вивчали за допомогою анкетування і проведення бесід з учителями в позаурочний час.

Рівень оцінки знань з туризму в учнів загальноосвітніх шкіл визначали на класних годинах та в позаурочний час.

Усього в дослідженні взяло участь 308 осіб, із них учнів загальноосвітніх шкіл м. Запоріжжя – 270, учителів фізичної культури – 10 осіб та 28 учнів, які займались у секціях з туризму в навчальних закладах освіти.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Під час дослідження було проведено анкетне опитування учнів загальноосвітніх шкіл м. Запоріжжя і учнів, які відвідували шкільну секцію з туризму, а також вчителів загальноосвітніх шкіл для з'ясування рівня знань з туризму.

Аналіз даних анкетного опитування учнів V-IX класів показав, що незважаючи на те, що туризм є складовою частиною програми з фізичної культури, більшість учнів загальноосвітніх шкіл показали низький рівень спеціальної теоретичної підготовки.

Так, на запитання «Що означає поняття бівуак», стверджувально відповіли 3,33 % учнів з V- IX класів; «що означає булінь», знають тільки учні IX класів, що становило 4,8 %.

Низький рівень знань з туризму учні V-IX класів загальноосвітніх шкіл м. Запоріжжя показали і при з'ясуванні відповідей на такі запитання як: «знаєте Ви що таке азімут?» і тільки 26 учнів з V-IX класів відповіли позитивно, що становило 9,63 % від загальної кількості учнів.

Важливим запитанням анкетного опитування учнів V-IX класів є питання: «Володієте Ви технікою в'язання туристських вузлів?»

Було виявлено, що загальна кількість становила 38 учнів, з них по 3 учня з п'ятого і шостого класів, 9 учнів з сьомого, 2 учня з восьмого та 21 учень дев'ятих класів – вміють в'язати вузли, що становило 14,0 %.

Результати анкетування дали змогу також оцінити рівень знань з туризму в учнів V-IX класів і з такого важливого запитання, як: «Вмієте Ви користуватися компасом?», відповіді учнів розподілились таким чином.

Із відповідей було встановлено, що 26 учнів п'ятих класів (9,6 %), 24 учні шостих класів (8,9 %), 28 учнів сьомих класів (10,4 %), 16 учнів восьмих класів (5,9 %) та 40 учнів дев'ятих класів (14,8 %) можуть користуватися компасом, що становило 49,6 % учнів від загальної кількості.

Найбільш високий рівень знань з варіативного модуля «Туризм» показали учні V-IX класів з питань – «Куди вказує Полярна зірка?» – 48,9 % учнів; «Вмієте Ви порівнювати карту з місцевістю» – 45,5 % учнів; «Що знаходиться у «хвості» Малої ведмедиці?» – 37,0 % учнів.

Отже, отримані результати анкетного опитування учнів загальноосвітніх шкіл учнів V-IX класів м. Запоріжжя свідчили про низький рівень теоретичної підготовки з туризму, особливо з тих питань, які учні повинні були засвоїти ще в п'ятому класі (що таке бівуак,

азимут, булінь). Низькі знання з теоретичної підготовки учнів V-IX класів безпосередньо можуть впливати на якість проведення різних туристських заходів, в тому числі і туристських походів. Незнання основних правил організації і проведення туристського походу учнями може стати причиною багатьох ускладнень та нещасних випадків.

Проведення анкетного опитування учнів загальноосвітньої школи, які відвідували шкільну секцію з туризму, показало наступні результати з оцінки рівня знань з туризму :практично на всі запитання анкети (12 питань) були отримані правильні і затверджуючи відповіді більшості учнів в кількості 28 чоловік.

Так, вміють користуватися компасом – 96,4 % учнів, знають, що знаходиться у «хвості» Малої ведмедиці – 100 %, куди вказує чорна стрілка компаса – 100 %, що таке азимут – 100 % учнів, куди вказує Полярна зірка – 100 % учнів. Знають, що означає поняття «бівуак» – 92,8 % учнів і 96,4 % учнів знають, що означає «булінь» та 89,2 % учнів володіють технікою в'язання туристських вузлів.

На запитання «Розповіли Вам на уроках фізичної культури про туризм», лише 9 учнів (32,1 %) відповіли позитивно, отже, це ще раз підтверджує, що більшість інформації про туризм учні отримують у шкільній секції з туризму.

Основу загальної туристської підготовки учнів загальноосвітніх шкіл, на наш погляд, повинні скласти такі розділи:

- туристські традиції (історія і культура туризму);
- топографічна підготовка;
- орієнтування на місцевості (за допомогою карт, компасу, рух по азимуту, орієнтування без компасу і карти);
- організація і проведення туристичного походу;
- спорядження туриста;
- тактична і технічна підготовка;
- подолання природних перепон;
- техніка безпеки в туристичному поході;
- організація першої долікарняної допомоги;
- фізична підготовка туриста;
- організація і проведення туристичних змагань.

Такі знання забезпечать комплексну підготовку учнів з питань туризму і будуть сприяти подальшому вдосконаленню та розвитку учнів.

Низький рівень знань з туризму, які були виявлені в учнів загальноосвітніх шкіл м. Запоріжжя, можливо пояснити тим, що вчителі фізичної культури мають недостатню підготовку з питань туризму; невиконання в повному обсязі вимог шкільної програми з модулю «Туризм»; відсутність науково-методичної бази в школах; практично повна відсутність матеріально-технічної бази, яка необхідна для виконання вимог шкільної програми та організації туристської роботи у школі.

Для з'ясування перерахованих недоліків роботи з туризму в школах м. Запоріжжя було проведено анкетування серед вчителів загальноосвітніх шкіл для визначення рівня теоретичної підготовки.

Анкета для вчителів фізичної культури загальноосвітніх шкіл складалась з 17 питань.

На запитання анкети «Ходили Ви з учнями у багатоденний похід?», ми не отримали жодної позитивної відповіді на це запитання, із 10-ти загальноосвітніх шкіл не проводились ніколи

туристські походи 0 %. Тільки 2 вчителі фізичної культури загальноосвітньої школи № 35 і № 65 брали участь у категорійних походах (20 % відповідей).

Виявлена була також недостатня особиста туристська підготовка серед вчителів фізичної культури (100 % відповідей), відсутність у школах матеріально-технічної бази необхідної для засвоєння навчального матеріалу з туризму, підтвердило 100 % відповідей вчителів.

Анкетування вчителів фізичної культури 10-ти загальноосвітніх шкіл м. Запоріжжя підтвердило також недостатню теоретичну підготовку з туризму.

На запитання «що таке азимут», правильно відповіли тільки 10 % (1 учитель); також знають, яка зірка у «хвості» Малої ведмедиці – 10 % (1 вчитель); уміють визначати сторони світу на карті без вказівника – 10 % (1) вчитель.

Отже, тільки 10 % вчителів вважають свої знання з туризму достатніми.

Але на запитання «Вважаєте Ви вивчення навчального матеріалу з туризму за потрібне?», 90 % (9 вчителів) відповіли позитивно, мають умови, хоча і не в повному обсязі виконували вимоги шкільної програми з туризму тільки 20 % (2) загальноосвітні школи № 68 та № 32 м. Запоріжжя.

У зв'язку з необхідністю з'ясування наявності туристського спорядження в загальноосвітніх школах м. Запоріжжя згідно з переліком обладнання, необхідного для вивчення модуля «Туризм» шкільної програми з фізичної культури, ми провели опитування вчителів фізичної культури. При аналізі наявності туристського спорядження в школах було виявлено, що жодна школа не має необхідного мінімуму групового туристського спорядження.

Так, відсутні картографічні матеріали (топографічні карти, а також інструмент, необхідний для роботи з картами); туристські килими (карімати); шоломи захисні; карабін запобіжний та індивідуальні системи страхівки.

Всього в переліку 22 найменування туристського обладнання шкільної програми рекомендованого я модуля з туризму. Згідно з цим переліком жодна загальноосвітня школа не має в наявності такої кількості туристського спорядження.

Так, в наявності (на 10 загальноосвітніх шкіл, в яких проводилось дослідження) – наметів 8; спальників – 24; компасів – 6; 3 – основних мотузок; 2 – допоміжних мотузок; 4 – сокири (мала), інше спорядження згідно з переліком шкільної програми відсутнє.

Отже, за такої наявності і забезпеченості загальноосвітніх шкіл м. Запоріжжя (№ 68, 12, 4, 35, 65, 101, 32, 78, 103,60) виконання вимог шкільної програми з фізичної культури, варіативний модуль з туризму в повному обсязі виконати неможливо.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що оцінка рівня знань з туризму учнів 5-9 класів загальноосвітніх шкіл м. Запоріжжя перебуває на низькому рівні і не відповідає вимогам програми.
2. Учні загальноосвітніх шкіл, які займалися в шкільній секції туризму за всіма показниками анкетного опитування, виявили достатньо високий рівень знань, які засвоїли під час секційних занять.
3. Теоретична підготовка вчителів фізичної культури з питань туризму є недостатньою, отже неможливим є виконання вимог шкільної програми з туризму в повному обсязі.
4. Наявна кількість туристського обладнання в школах м. Запоріжжя не відповідає стандартним нормам, передбаченим шкільною програмою з варіативного модуля «Туризм».
5. Вивчення туризму, згідно з програмою з фізичної культури, і робота взагалі в загальноосвітніх школах м. Запоріжжя, практично повністю відсутня.

6. Загальноосвітнім школам слід активно залучатися до туристської роботи і активно пропагувати туризм серед учнів, що сприятиме зміцненню здоров'я дітей шкільного віку.

ЛІТЕРАТУРА

12. Дмитрук О.Ю. Спортивно-оздоровчий туризм. Навчальний посібник/ О.Ю. Дмитрук, Ю.В. Щур. – К.: Альтерпрес, 2008. – 280 с.
2. Квартальнов В.А. Современные особенности туризма как научного познания и исследований / В.А. Квартальнов // Теория и практика физической культуры. – 2002. – № 11. – С. 9-14.
3. Верба И.А. Туризм в школе / И.А. Верба. – М. : Физкультура и спорт, 1998. – 160 с.
4. Троценко Т.Ю. Проблеми розвитку шкільної туристсько-краєзнавчої діяльності / Т.Ю. Троценко // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: зб. наук. пр. – Х. : ХХПІ. – 2008. – № 10. – С. 116-119.
5. Закон України «Про туризм» : за станом від 18. 11. 2003 / Відомості Верховної Ради України, 2003. – № 13. – С. 434-452.
6. Мальцева Л.В. Дитячий туризм : навчальний посібник / Л.В. Мальцева, Г.О. Сорокіна. – Луганськ : ЛНУ, 2013. – 107 с.
7. Никишин Л.В. Туризм и здоровье / Л.В. Никишин, А.А. Коструб. – К. : Здоровье, 1999. – 81 с.
8. Зорин В.И. Рекреационная сущность экологического туризма / В.И. Зорин // Теория и практика физической культуры. – 2002. – № 11. – С. 21-28.
9. Селуянов В.Н. Биологические основы оздоровительного туризма / В.Н. Селуянов, А.А. Федякин. – М. : Спорт Академ Пресс, 2000. – 123 с.
10. Щур Ю.В. Спортивно-оздоровчий туризм / Ю.В. Щур, О.Ю. Дмитрук. – К. : Альтерпрес, 2003. – 232 с.
11. Радченко В.И. Изучение влияния туристических пешеходных походов и дополнительных средств физической культуры на организм туристов / В.И. Радченко, И.Н. Овсянникова // Современное образование, физическая культура, спорт и туризм : матер. Региональной межвузовской конф. – Сочи : РИЦСГУ, 2011. – С. 77-80.
12. Горбенко М. Раціональні фізичні навантаження під час туристських пішохідних походів з учнями середнього шкільного віку / М. Горбенко // Фізичне виховання, спорт і туристсько-краєзнавча робота в закладах освіти : зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, ФОП, 2015. – С. 234-239.
13. Шиян О.І. Проблема впровадження варіативної складової навчальної програми [Електронний ресурс] / О.І. Шиян, Н.С. Кравченко. – Режим доступу : Socgum / prmb / texts / 2012-9 / 12 Soipvc.paf.

REFERENCES

1. Dmitruk O.YU. Sportivno-ozdorovchiy turizm. Navchal'niy posibnik/ O.YU. Dmitruk, Yu.V. Shchur. – K.: Al'terpres, 2008. – 280 s.
2. Kvartal'nov V.A. Sovremennyye osobennosti turizma kak nauchnogo poznaniya i issledovaniy / V.A. Kvartal'nov // Teoriya i praktika fizicheskoy kul'tury. – 2002. – № 11. – S. 9-14.
3. Verba I.A. Turizm v shkole / I.A. Verba. – M. : Fizkul'tura i sport, 1998. – 160 s.

4. Trotsenko T.Yu. Problemi rozvitku shkíl'noy turists'ko-kraêznavchoy díyal'ností / T.Yu. Trotsenko // Pedagogíka, psikhologíya ta mediko-bíologíchní problemi fizichnogo vikhovannya í sportu: zb. Nauk. Pr. – Kharkív: KHKHPÍ. – 2008. – № 10. – S. 116-119.
5. Zakon Ukraíni «Pro turizm» : za stanom víd 18. 11. 2003 / Vídomostí Verkhovnoy Radi Ukraíni, 2003. – № 13. – S. 434-452.
6. Maltseva L. V. children's world tourism : Navalny Oleshko / L. V. Maltsev, G. O. Soroka. – Lugansk : LNU, 2013. – 107 s.
7. Nikishin L.V. Turizm i zdorov'ye / L.V. Nikishin, A.A. Kostrub. – K. : Zdorov'ye, 1999. – 81 s.
8. Zorin V.I. Rekreatsionnaya sushchnost' ekologicheskogo turizma / V.I. Zorin // Teoriya i praktika fizicheskoy kul'tury. – 2002. – № 11. – S. 21-28.
9. Seluyanov V.N. Biologicheskíye osnovy ozdorovitel'nogo turizma / V.N. Seluyanov, A.A. Fedyakin. – M. : Sport Akadem Press, 2000. – 123 s.
10. Shchur Yu.V. Sportivno-ozdorovchiy turizm / Yu.V. Shchur, O.Yu. Dmitruk. – K. : Al'terpres, 2003. – 232 s.
11. Radchenko V.I. Izucheniye vliyaniya turisticheskikh peshekhodnykh pokhodov i dopolnitel'nykh sredstv fizicheskoy kul'tury na organizm turistov / V.I. Radchenko, I.N. Ovsyannikova // Sovremennoye obrazovaniye, fizicheskaya kul'tura, sport i turizm :mater. Regional'noy mezhvuzovskoy konf. – Sochi : RITSSGU, 2011. – S. 77-80.
12. Gorbenko M. Ratsíonal'ní fizichní navantazhennya píd chas turists'kikh píshokhídnykh pokhodív z uchnyami seredn'ogo shkíl'nogo víku / M. Gorbenko // Fízichne vikhovannya, sport í turists'ko-kraêznavcha robota v zakladakh osvítí : zb. Nauk. Prats'. – Pereyaslav-Khmel'nits'kiy, FOP, 2015. – S. 234-239.
13. Shiyan O.Í. Problema vprovadzhennya varíativnoy skladovoy navchal'noy programi [Yelektronniy resurs] / O.Í. Shiyan, N.S. Kravchenko. – Rezhim dostupu : Socgum / ppmb / texts / 2012 –9 / 12 Soipvc.paf.